

УДК 94:[008-029:17](477)»18»

DOI 10.31654/2520-6966-2024-24F-110-229-245

Кучменко Е. М.

доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, kuchmeb@yahoo.com
orcid.org/0000-0003-1311-4181

Давиденко Ю. М.

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя davidenko_yuri@ukr.net
orcid.org/0009-0009-2476-093X

Бровко А. Г.

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя alyona_brovko@meta.ua
orcid.org/0000-0002-8490-7990

3 історії формування поняття «нормотворчості» як складової моральної культури України XIX ст.

З історичної точки зору щодо духовності української національної культури зверталися у своїх працях М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, І. Крип'якевич, І. Огієнко, М. Семчишин та ін. Духовна культура України розглядається ними у загальнослов'янському та світовому контексті.

Щодо хронологічних меж, які зазначені у статті, то слід відмітити, що XIX ст. позначене як доба піднесення і розквіту літератури, образотворчого мистецтва, музики. Саме в цей час з'являються твори, які стали дорогоцінним надбанням духовної культури людства. Аналізуючи розвиток культури за цей період, передусім слід зазначити, що на нього вплинули значні світоглядні та соціальні зміни. Світоглядні уявлення людини цієї доби формувалися під безпосереднім впливом принципу історизму, інтерес до історичних наук у першій половині XIX ст. надзвичайно зріс. Майже в усіх європейських країнах утворюються історичні товариства, заснуються музеї, починають видаватися історичні журнали, формуються національні школи істориків. Більш вагомішою серед них була школа, яка склалася у Франції в добу Реставрації (О. Тьєррі, О. Мін'є, Ф. Гізо). Так, О. Тьєррі вважав, що історична наука повинна бути не біографією влади, а біографією маси. У XIX ст. завершується процес формування наукового світогляду європейської людини, розпочатий у попередні століття.

На українському інтелектуальному ґрунті прищеплюється і добре проростає романтична ідеалізація моралі минулого на народній фольклорній культурі (Т. Шевченко, П. Куліш, М. Максимович, М. Костомаров, П. Юркевич, О. Потебня), які вперше намагалися виділити риси та моральні особливості менталітету українського народу.

Питання народної нормотворчості нерозривно пов'язані з національними особливостями моральної культури народу, який себе зберігає. Поява інтересу до цієї проблематики прослідковується в науковій літературі досить давно. Можна досить чітко датувати появу інтересу до цієї проблематики. Вона проглядається особливо яскраво в тих пошуках, які сформувалися вже у літературі та філософії. Філософське бачення світу спиралось на раціоналізовані системні концепції, голосно заявляючи про себе «мовою раціональності», особливістю якої є бачення в центрі буття «людської самості». У статті висвітлюються питання, які, саме, пов'язані з формуванням та формулюванням поняття «нормотворчості» на прикладі історії культури України XIX ст. Аналізується моральна культура як реальна об'єктивність людського буття та розглядається історико-практичний зміст культурної норми.

Ключові слова: історія, культура, поняття «нормотворчість», соціально-культурна норма, ментальність, менталітет українського народу, поліфонічність, духовність, моральна культура України XIX ст., українська народна нормотворчість, бандуристи, «національна думка», національна нормотворчість.

Постановка проблеми. У культурному житті XIX ст. можна побачити два взаємопов'язаних процеси – розвиток національних культур та виникнення культурних феноменів, які мали інтегруюче регіональне, а іноді – світове значення. В цьому контексті в статті досліджується питання: народна нормотворчість, як складова моральної культури України XIX ст. в контексті загальносвітового культурного розвитку; українська ментальність, українська нормотворчість, моральна культура як реальна об'єктивність людського буття, історико-практичний зміст культурної норми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У світовій науковій історико-культурологічній методології розроблені принципи, які значною мірою сприяють дослідженню специфіки моральної національної свідомості українців протягом усього довготривалого періоду розвитку цього народу. Принципи сконцентровані в теорії менталітету, які були розроблені авторами французького журналу «Аннали»: «Економіка – суспільство – цивілізація». У численних матеріалах цього журналу, констатувалася криза методологічних принципів, розроблених марксизмом та позитивізмом, що зводилися до узагальнених підходів, до аналізу історії, як певної об'єктивної фактичності, без урахування тих цінностей орієнтацій, які визначають кардинальні поняття, введені німецькими істориками ще наприкінці XIX ст., як «світоспоглядання» (Weltanschauung), «дух часу» (Zeitgeist), «Історія

ціннісних орієнтацій», – як зазначає Жак Ле Гофф, - це шлях, позначений як стрибками вперед, так і відступами, розгалуженнями та розривами. І все ж вона передбачає, що незважаючи на величезний тиск історичних структур і тиранію подій, людина як особистість та як член суспільства здатна впливати на загальний поступ історії і визначати її долю. І в цьому величезну роль відіграють її ціннісні орієнтації, які вона визначає в процесі самоусвідомлення» [1].

Ментальність він характеризує, як систему певних образів уявлень, ідей, які перебувають у стані постійного руху і зумовлюють вчинки та поведінку людей. Провідним при цьому є визначення механізмів переходу від колективних стереотипів до конкретики особистості, що дає можливість відтворити неповторність людського буття. Інакше кажучи, методологія «ментального історичного підходу» зорієнтована на так звану «народну нормотворчість», розуміючи під цим духовне життя народу загалом (незалежно від станових ознак), якому притаманне творення і дотримання певних моральних норм, що диктується суспільною свідомістю, як певним варіантом свідомості даної епохи.

Якщо всі ці питання потрапляють до уваги західноєвропейських істориків, етнологів, антропологів, культурологів, філософів з 60-х років ХХ ст., то сама методологія ментального підходу виробляється в українській думці з 30-40-х років ХХ ст.

Перші дослідники української ментальності, української нормотворчості – М. Максимович, М. Костомаров, звертаються до творчості, так званої, «німотної більшості» (на терені України це було селянство). Слід згадати, що досить рано, з ХІХ ст., відбувається «всмоктування» (відповідно до виразу І. Крип'якевича) української еліти чужоземними державами, в першу чергу Польщею та Росією, і носієм національної самосвідомості залишаються народні кола, а конкретним виразником моральної національної культури виступає творчість народу (в Україні, насамперед, нормотворчість народу, моральний аспект якої втілювали у собі думи, які в музичному супроводі виконували бандуристи, розповідаючи народним масам з героїчним історичним минулим українського народу).

Досліджуючи пам'ятки народної культури – думи, пісні, легенди – українські вчені – етнографи та історики культури, змогли виділити певну систему ціннісних орієнтацій, які характеризують національну самосвідомість. Певні досягнення в цьому були у М. Максимовича, який на основі аналізу українських народних пісень започаткував методику вивчення національної моральної культури, «національної

думи». Ядром особистісного начала української душі М. Костомаров вважав те, що для південноруса вищою мірою нестерпного рабства та несправедливості – це не сміти назвати нічого своїм, відповідати за іншого без «власного бажання» [2]. Але рушійною силою зазначених особливостей народів М. Костомаров вважає певні моральні установки. Зрештою, самі вони становлять внутрішній зміст, сутність національних менталітетів загалом. Саме тому, теорії ментальності спираються на народну культуру, в якій найповніше відтворені норми моральної національної орієнтації. Це яскраво виявилось у світовій культурі, в тих прагненнях представників різних народів, які взялися за розробку проблеми національної народної творчості.

Можна досить чітко датувати появу інтересу до цієї проблематики. Вона проглядається особливо яскраво в тих пошуках, які сформувалися вже у літературі та філософії.

Філософське бачення світу, що спиралося на раціоналізовані системні концепції, і де голосно заявляє про себе «мова раціональності», особливістю якої є бачення в центрі буття «людської самості».

Вперше закликає до виділення та вивчення такої людської спільноти, як нації, Й. Ф. Гердер у праці «Ідеї до філософії розвитку людства» (1784 р.). Тут обстоюється ідея про становлення та розвиток світу у єдності, де історія людського суспільства розуміється як продовження історії природи. Спираючись на народні джерела мистецтва, у яких, на його думку, виражено дух народу, Й. Ф. Гердер виділяє народний фольклор як носія морального духу нації. У «Щоденнику моєї подорожі в 1769 р.» він дає оцінку України з огляду на її майбутнє: «Україна стане колись новою Грецією; прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинеться; тільки з малих племен, якими також були колись греки, постане велика культурна нація, і її межі простягнуться до Чорного моря, а звідтіля ген у далекий світ» [3].

На українському інтелектуальному ґрунті прищеплюється і добре проростає романтична ідеалізація моралі минулого на народній фольклорній культурі. Це характеризує творчість українських письменників XIX ст. Т. Шевченка, П. Куліша та інших українських етнографів – істориків, філософів та мовознавців М. Максимовича, М. Костомарова, П. Юркевича, О. Потєбні, які, звертаючись до народної моральної культури, вперше намагалися виділити риси та моральні особливості менталітету українського народу.

Від фольклорно-етнографічного бачення українського менталітету ряд вчених (В. Антонович, М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Грушев-

ський та інші) ідуть шляхом, накресленим М. Костомаровим. Відбувається певне наукове осмислення менталітету на рівні моральних нормотворчих аспектів.

Виявляється, що одна з найхарактерніших особливостей менталітету українського народу – поліфонічність, тобто, багатоголосся ментальних орієнтацій», які склалися в Україні протягом тисячоліть. Це пов'язано з певними політичними та соціально-економічними особливостями розвитку народів, які здавна населяли територію України. У цих умовах цілком закономірно виробляється певна моральна установка на терпимість до «інакомислення», до різних звичаїв і духовних орієнтацій.

Ментальна орієнтація та мораль, традиції народної нормотворчості створюють для українців стартові можливості для активного входження як у ринкову економіку, підприємництво, господарство, так і в культуротворчу та політичну особисту діяльність. На жаль, все це не було реалізовано внаслідок як несприятливих для України зовнішніх умов, так і з причин суб'єктивних – низького рівня професійних знань, недостатнього рівня державницької та національної самосвідомості і у частини населення України і, що особливо небезпечно, у тих, хто керує українською державою.

Розбудовуючи сучасну українську державу, слід враховувати фактори «сердечності» стосунків з іншими націями, моральні орієнтованості і спиратися саме на них. У світлі цього важливими завданнями є звертання до коренів та джерел національного морального буття, до якого належить і нормотворчість українського народу XIX століття. Звернення до минулого (а, як відомо, цей період був в Україні періодом вираження національних інтересів, як і в інших країнах Європи) підпорядковано вимогам сучасного буття України в світі. І, спираючись на «поліфонічність» національної моральної свідомості, необхідно звернути увагу на формування елементів розуміння цінності цього буття.

Без активного введення України, її народу в сучасну світову культуру та науку, цього досягти неможливо. Знову ж таки, високий рівень розвитку України визначається саме рівнем наукових знань. А використання цих знань «регулюється» моральними настановами кожною особистістю, корені яких сягають у народну нормотворчість. Вироблена з давніх часів в українців така риса духовності, як моральна відповідальність перед самим собою, є тим сприятливим фактором, який допоможе активному становленню економічних та соціальних процесів, які пов'язані з сучасною світовою орієнтацією на особливу ініціативу, як моральну цінність.

В цьому контексті звернемося до моральної культури як реальної об'єктивності людського буття. Слід відмітити, що фундаментом культури є поява і існування моралі – тієї сукупності устоїв буття, завдяки яким людина стає людиною. Ядром культури будь-якого суспільства є моральна організація життєдіяльності людини. Тому нормативність, регулятивність властива самій культурі. Адже культура, виступаючи як сукупність засобів і функцій діяльності, буття людини, окреслює саме те, як треба діяти, поводитись людині в суспільстві, вона створює певний порядок в життєвій системі людства, щоб жила і розвивалась людина.

Історія розвитку суспільства і морально-етичні принципи й осмислення, здаване давали багатий теоретичний і емпіричний матеріал про зміст і природу добра і зла, а також про проблеми реалізації добра і використання зла у суспільному житті, що надавало моралі певне місце в культурі суспільства.

На ранніх ступенях розвитку культури практично у всіх її сферах виявлялись синкретичність її регулятивних систем через повсякденну панівність звичаїв: воля конкретного індивіду, його власна людська активність не виділялася в якості особливої людської реальності, яка б протистояла життєдіяльності всієї общини [4].

З іншого боку, форма життєдіяльності цієї общини теж не протистояла світу окремої людини як якийсь інший світ. Таким чином, таке людське буття не породжувало необхідності морального вибору. Індивід як орган, що невід'ємний від роду чи общини, має поводитися так, як усі. Що стосується наступних епох, то вони демонстрували такий зріз морального світу культури, який дав Гегелю потребу чітко розмежовувати мораль від моральності, поставити етику перед необхідністю вибору: або етика вивчає мораль, або її предметом є моральність.

Як особлива форма суспільної свідомості мораль виникла із об'єктивної необхідності регулювати контакти людей, їх взаємовідносини в людському співжитті, погоджувати їх дії, вчинки для збереження цілісності певної соціальної спільноти. Тому розвиток форм спілкування стає основою [5] становлення людської моральності. Спілкування у формі трудової діяльності, також у мовній є необхідною умовою процесу залучення індивіду до скарбів культури, що забезпечує спадкоємність у розвитку культури. Це є життєво-історична організуюча основа всіх видів сумісної людської діяльності. В подальшому історичному розвитку спільна діяльність перетворилася у відносно самостійну життєво-морально-психологічну потребу з

кимось поділитися. Люди потребують спілкування в значно більшій мірі, ніж інші живі істоти. Для людини більш характерно духовне спілкування – процес взаємного обміну думками, почуттями, вольовими спонуканнями з метою керування одних людей іншими.

Вступаючи у стосунки з іншими людьми у різних сферах життєдіяльності, людина керується певними принципами, нормами, оцінками. Мораль несе в собі, таким чином, загальнокультурну функцію – функцію регуляції відносин людини і суспільства, причому ці відносини універсальні: вони можуть бути трудовими, політичними, між народами і державами, між окремими індивідуумами. На відміну від інших форм суспільної регуляції, зокрема права, мораль не має писаних законів, не спирається на силу державного адміністративного примусу. Гарантом моральних норм, вимог виступає суспільна думка [6].

Моральність, як засіб особистісного буття в культурі організує процес людської життєдіяльності. Мораль невід'ємна від культури, виступає як її структурна частина, яка органічно зв'язана з іншими частинами цілого, впливає на них і сама піддається зворотному впливу.

Культура і мораль втілюються в життя тільки в індивідуальних формах. Вони пов'язані з людиною і без неї не існують. Та, як складна, але цілісна єдність явищ, культура і мораль відносно самостійні, незалежні в законах розвитку від волі окремих людей.

Культура і мораль виникають як об'єктивна потреба суспільного розвитку, мають загальні соціально-економічні засади, закономірності розвитку, взаємно обумовлюють одна одну.

Взаємодія культури і моралі веде до виникнення нових форм: видів культури і моралі, їх взаємного вдосконалення і взаємозбагачення.

Визначальний, загальноісторичний і загальнолюдський сенс і зміст розвитку культури й моралі та їх діалектичного взаємозв'язку, всебічному розвитку суспільства і людини, що має свій вираз у моральній культурі особистості й суспільства.

Моральна культура – це складна й розгалужена динамічна система. В ній взаємодіють три основних фактори:

- по-перше, специфічний вид суспільної діяльності людей, що включає засвоєння передачу, відтворення, збагачення і творче перетворення ціннісно-нормативних засобів регуляції індивідуальної та суспільної поведінки;

- по-друге, сукупність моральних ідеалів, принципів, норм і еталонів поведінки, що виникає і збагачується в процесі цієї діяльності й реалізується в конкретних діях індивідів та їх соціальних спільнот;

- по-третє, процес духовно-морального розвитку суспільства і людини на основі активного застосування аксіологічно-імперативного засобу регулювання вчинків і дій, постійного збагачення моральних цінностей, що має суспільство, а також включення цінностей в духовний світ людини. До її повсякденних вчинків, життєвої позиції.

У моральній культурі присутні суттєві засоби, прийоми, вміння особистості поводитися морально, творити благо, розрізняти добро і зло і т. ін.

Розкриваючи розуміння генези, нормотворчості народів, слід звернути увагу на природні основи людської моральності. Природа може називатися першим вчителем етики, морального начала в людині. Суспільний інстинкт притаманний людині, як і всім істотам, це джерело всіх етичних понять всього наступного розвитку моральності, саме сукупність соціальних інстинктів і утворюють моральний закон. Моральний закон, це такий же тваринний інстинкт, як інстинкт збереження і розмноження. Поява «табу», як заборони певних небажаних для спільного загалу дій індивідів вже можна розглядати як передумову виникнення «золотого правила» моральності, усвідомленої нормотворчості у культурі людства. Джерелом морального табу, як і взагалі всіх моральних норм є існуючі в колективах відносини, соціальні потреби. Соціальний характер морального табу виявляється у твердій впевненості, що порушення такого табу призводить до небезпеки не тільки і не стільки для порушника його, скільки для колективу, членом якого є останній, у переконанні, що і сам порушник знаходиться в небезпеці та являє небезпеку для всього колективу.

Культурний потенціал моральної свідомості реалізується перш за все у культурі естетичного мислення, як у «здатності судження», так у вмінні користуватися етичним знанням. В історії культури моральне відродження завжди здійснювалось на духовно-релігійній основі. У своїх уявленнях про мораль, все ж ми ще спираємося на реальний культурний досвід, що склався у світовій культурі, і який тісно пов'язаний з ідеєю Бога то наповнений моральним духом Євангелія.

Уявлення, що виникли у сиву давнину і збереглися до нашого часу в релігійних віруваннях, ідеалістичній філософії, тлумачать, що в організмі людини «живе» і «діє» якась особлива надприродна сила – душа, - і є носієм думок, почуттів, бажань, ідей, принципів тощо.

З виникненням і розвитком капіталістичних відносин, та появою на першому плані приватного підприємництва, власної ініціативи з'являється поняття «власної свободи» від світу речових відносин.

Виникає усвідомлення соціальної цінності особистості і творчої діяльності як справжнього виразу її сутнісних духовних сил. У період зародження буржуазного суспільства в європейській культурі відбувається перехід від поняття «душі» до категорії «свідомості». Це супроводжується і абсолютизацією духовного начала, яке мислиться аж до наших днів як щось більш достовірне, ніж фізична реальність [7].

В історико-культурному розвитку людини суттєву роль відіграла релігійна мораль. В період епохи Ренесансу були спроби створити «світську модель» соціальних зв'язків, при цьому гуманісти справедливо дорікали Середньовіччю в приниженні людської гідності. Але, виставивши людину останнім мірилом і критерієм правди, сам гуманізм кінець-кінцем прийшов до дегуманізації, відкривши простір для руйнівних сил. І досі людина все частіше свідомо сприймається як «маса», як випадковий продукт сліпих сил природи.

Критика гуманістами темних сторін Середньовіччя багато в чому була справедливою. Але треба нагадати, що було чимало гуманістів, наприклад таких, як Мірандола, Савонарола, які закликали не до реставрації світського погляду на життя, взятого з античної культури, а до відродження духу Євангелія, що проповідував дух свободи, любові, терпимості, поваги до особистості – за образом і подобою Творця. Цю лінію Ренесансу передбачав ще Данте, і вона мала великі можливості для майбутнього розвитку культури.

Рушійною силою у формуванні моральної культури правового суспільства є така діалектика об'єктивних факторів суспільного розвитку, яка пов'язана з особливостями свідомості. Об'єктивні фактори, а до них слід піднести в першу чергу соціально-економічні і політичні, відбиваються в моральній свідомості, практично: через діла і вчинки – в життя людей, та їх культури.

Тому при формуванні моральної культури важливо враховувати: вплив на моральний світ людини всієї сукупності суспільних відносин та ідеологічних процесів; вплив суспільства на мораль через культуру в цілому; вплив на особистість її безпосереднього спілкування з іншими людьми.

Мораль та її культура все частіше стають немов «побічним продуктом» самих різноманітних факторів: науково-технічної революції, урбанізації, демографічних та політичних явищ тощо.

Зараз в українському суспільстві загальним умонастроєм оволоділи матеріальні турботи. Категорії моральності, духовності, порядності, честі зміщуються на задній план в реєстрі людських цінностей, девальвуються, витісняючись поняттям підприємницького успіху,

прибутків і дивідендів, комерційної вигоди. У наявності масовий наступ на систему базисних для нашої держави культурних норм та цінностей, дискредитації всього соціокультурного багажу [8].

Сучасна цивілізація може зовсім позбутися майбутнього, якщо вона не гляне правді в очі, якщо не знайде твердого обґрунтування моральним принципам. Для справжньої духовності, як і для мистецтва, нема «минулого». Воно є для науки і техніки, але не для самих основ життя. Розв'язуючи загальні проблеми, не вдивляючись у те, як їх вирішував світ протягом століть, значить відмовитися від великого права спадкоємності. У нас зараз нарешті оцінили красу давніх церковних пам'ятників, але не менш важливо оцінити всю духовну спадщину минулого. І треба з нього виокремити найпрекрасніше, найдійовіше. Тим більше, що духовність ніколи не вмирала. Нам необхідний таким закон, який би закріпив і взяв під охорону мораль і заборонив пропаганду зла, насильства і вад. Кожне суспільство охороняє певними нормами, правилами, законами моральне здоров'є своїх членів, а держава, в цілому, нації. Про це свідчить вся історія людства, яке більше турбувалося про охорону власних моральних кордонів, ніж державних.

Отже, моральна культура є об'єктивною реальністю людського буття. Вийти з цієї реальності не дано нікому. Більше того, цю реальність створюють люди своєю здатністю до нормотворчості, які добровільно приймають на себе тягар вибору і відповідальності за те, що діється, визначаючи власну позицію. Суттєва особливість моральної культури пов'язана з тим, що моральний аспект присутній у всіх видах або формах культури, але мораль втілюється в життя тільки в індивідуальних формах. Яскравою формою втілення взаємодії і моралі є особистість. Мораль як спосіб особистісного буття в культурі посилює значення духовного розвитку людини і є фундаментом всієї людської культури, без якої існування людини та її культури неможливо. Залученням суспільства до загальнолюдських цінностей і норм моралі культури є засобом гуманістичної організації життя людини в суспільстві.

Якщо звернути увагу на історико-практичний зміст культурної норми, то слід відмітити, що моральна культура займає особливе місце в системі культури саме тому, що не існує особливої «моральної діяльності», – як виду діяльності. Адже моральний аспект входить до будь-якого виду людської діяльності, через смисл культурної норми, регулюючи таким чином саму діяльність. Для розуміння регулятивної природи моральності є суттєвим щонайменше чотири моменти: по-перше, моральність являє собою ставлення до світу; по-друге, моральність є виразом активності людської свідомості; по-третє,

моральні погляди і уявлення треба брати в єдності з реальними практичними відносинами; по-четверте, основним засобом засвоєння світу в моральності є вимога.

Моральна свідомість – це специфічний вид соціального пізнання, призначений для засвоєння ціннісних властивостей суспільних відносин і вчинків (діяльності) людей з точки зору відповідності з їх прийняттям у суспільстві моральним нормам і установам, тобто вона допомагає встановити зв'язок вчинку (поведінки) з прийнятою в суспільстві морально-культурною цінністю.

Поняття «норми», як «генералізованого виразу очікування» було введено Г. Парсонсом [9] і зараз широко використовується у західній науці [10, 11].

При розгляді феномену нормотворчості слід звертатися до витоків моралі і моральності в людському суспільстві. М. Ковалевський вважав, що джерела народної нормотворчості треба шукати у характері життєдіяльності первісної общини. Яскравим прикладом цього були досить численні чумацькі валки, які потребували високої моралі, взаємопідтримки. Усі члени валки (а вона складалася з 100–200–300 возів), яка мала подвійний характер: військовий та торговельний, керувалися неписаними моральними настановами, куди входили не тільки вимога щодо поведінки всередині валки, а й щодо тих народів, з якими доводилося торгувати (від Іспанії та Прибалтики до Польщі, від Пруссії до Заволжя, Цар-городу та Риму). Тим самим тільки на Київщині у 1856 році було зареєстровано 17,5 тисячі паровиць (210 тисяч осіб); дві третини вивозу з чорноморських та азійських портів Російської імперії здійснювало чумацтво. Все це підготувало такі перші форми індивідуальної підприємницької діяльності, як зазначає Ф. Щербина, як споживча, кредитна та інші [12].

Елементи оточуючої реальності ставали суспільним буттям людини. Основа ціннісних форм буття, являє собою соціально-культурні норми, тобто ті сторони і властивості практики і історико-культурного життя, які носять характер регулярної повторювальності, тому що виражають стійкі зв'язки людської життєдіяльності, необхідні умови синхронізації і координації практичного досвіду.

Взагалі, слід зазначити, що теоретичне виявлення особливого характеру соціальних норм, їх детермінуючої сили в економічній, правовій, моральній галузях людського життя стало можливим тільки тоді, коли у суспільній думці XVIII ст. центр тяжіння був перенесений на локальні події та індивідуальні долі і акти. Соціально-культурне зрушення, яке відбулося в Новий час, у середині XVIII ст. знайшло

вираз у розумінні того факту, що суспільна гармонія, міра і норма індивідуальних дій, вчинків не зводяться до критеріїв «інтегрального блага, державним інтересам».

В суспільно-філософській, економічній і правовій думці все інтенсивніше пробиває собі шлях розуміння локального характеру суспільної норми, гармонії і міри.

В культурному фонді існують і виконують свою роль тільки ті норми, які можуть бути живим накопиченням індивідуальних практик, умовами осмисленої повсякденної дії індивідів у межах загального для них світу. Сам спосіб генезису і функціонування норми в культурі ґрунтується на її «відриві» від повсякденного життєвого світу і тим самим на її прагненні немов би «стати» над цим світом. Але норма набуває смислу тільки тоді, коли вписується у цей світ, тобто знаходиться усередині людського світу, до того ж не просто як будь-яка сфера належного, ціннісного буття, а як умова сутнього повсякденного життя, практики і спілкування, маючи різне конкретно-фактичне наповнення в різні історичні епохи. Поліфонічність української ментальності відзначається певною стабільною єдністю, так би мовити, інтравертного (внутрішньо-орієнтованого) характеру. Започатковано це було ще у давні часи формування давньоруської культури, коли вперше виникає питання про специфіку руської державності та народу. А в умовах втрати державності в українця нічого іншого не залишалося, як ховатися в глибинах «внутрішнього світу людини». В той час, коли Європа, у тому числі і Росія, починаючи з XVIII ст. прихильно ставиться до раціоналістично позитивістських тенденцій та напрямків у філософських пошуках, в Україні, в стінах Києво-Могилянської академії, розробляється активно антропософська проблематика, яскраво та послідовно висловлена Г. Сковородою в його славнозвісному вченні про «сродний труд» та першість «мікросвіту». Але ж, внутрішнім регулятором діяльності людини є та сторона її «мікросвіту», яка сконцентрована на моральних засадах. Тому український менталітет саме через умови розвитку духовності нашого народу здавна сконцентрований, – саме навколо морально-нормативної проблематики, – центром якої є «внутрішнє буття» індивідууму. Таким чином, культурна норма має потенційний спектр впливу на життєву практику людей до тих пір, поки вона входить до їхнього світу як внутрішньо світове утворення, незважаючи на те, що спосіб цього входження, а тим самим і його культурний зміст можуть значно видозмінюватися і розвиватися. Отже, в основі – принципова особливість норм культури та їх відмінність від інших типів нормотворчої діяльності людини.

У філософській, культурологічній і психологічній літературі існують різні підходи щодо дослідження норм культури, їх місця та ролі в людській діяльності. Так, наприклад, культурні норми трактуються (В. Горський, Б.Кримський, Е. Маркарян, К. Сарингулян та ін.), як різновиди соціальних норм, виділяючи у якості головного аспекту норм їх імперативність, що задає спектр можливих дій індивідам. Або, пропонується, культурні норми розглядати як різновиди інформаційних моделей поведінки індивідів. В цьому плані «норми культури у їх сукупності є тією позагенетичною програмою, впровадження якої в діяльність людей гарантує останню від анархічного свавілля, виводить її на горизонти суспільної доцільності [13].

Слід відмітити, що XIX–XX століття характеризуються зміною ментальних орієнтацій українського народу, виробленням в масовій свідомості «комплексу меншовартості». Це певна моральна настанова, тип самооцінки як розумовий, так і почуттєвий, пов'язаний з визначенням нижчої вартості своїх національних особливостей порівняно з іншими народами. Як причини, в основному розглядалися несприятливі зовнішні обставини, або ж брак внутрішніх національних якостей. Все це узагальнено українським філософом М. Шлимкевичем [14].

Напрацьовуються певні норми психології життя, які можна ідентифікувати із «прихованим», метою чого є прагнення «перечекати», життя, сконцентрованого на розбудові внутрішніх переживань, характерною недовірою та закритістю вдачі, настороженим ставленням до оточення – «моя хата скраю, я нічого не знаю», - «тихше води, нижче трави» та ін.

Звідти споглядальна, а не активна діяльна позиція. І звідси ж, у зв'язку з переживанням селянської психологічної настанови, спрямування на творення суспільної взаємодії на рівні сімейних, сусідських взаємин («толока»). А це у свою чергу, розвивало психічну здатність до «комплементарності» – психічного співпереживання, приязні, симпатії. «Комплекс меншовартості» породжує і «комплекс кривди, образи», який у свою чергу може проявлятися як в орієнтації на реактивну агресію щодо дійсних або вдаваних причин меншовартості і спричинити національні конфлікти, та і в напрямі до сублімації в стражданнях або соціально-утопічному мрійництві тощо. Світ «героїчний», «творчий» змінився на «пристосовництво» і розрахування на задоволення «видимих» сьогоденних потреб.

Що означає відсутність, небуття світу? Адже зрозуміло, що для того щоб світ «пішов у небуття», недостатньо забуття події, речі або відмирання норми і стереотипу поведінки та діяльності. Тут культурний

зміст цих речей і норм життя є не просто функціонально придатне ціле, яке можна при усяк випадок використати, або не використати. Зміст зобов'язує індивідів, знову ж бути у світі і у досвіді зустрічати і засвоювати зміст речей і норм життя саме тому, що вони належать (як і самі суб'єкти) смисловій цілісності світу, тій цілісності, яка не може бути визначенням даною як річ або норма, але без якої ці феномени втрачають не просто свою придатність до вжитку, але перш за все зрощення із світом, де індивіди живуть і діють.

Отже, тільки знаходячись всередині людського світу, речі, події, норми та феномени набувають осмислений для людини історичний перебіг і розгортання, тому що, як підкреслює Хайдсгер, те сутнє, яке втягнуте у щоденний світ є історичним тільки на основі своєї приналежності світу. Власне, це і є ті норми – нормотворчий процес – традиційна нормотворчість.

Отже, можна зробити такі висновки, що:

1. Соціально-культурні норми є основою ціннісних форм життєдіяльності людини.

2. Історико-практичний зміст моральної норми міститься у регулярній історичній повторювальності тих властивостей культурного життя людини, що відображають стійкі зв'язки, необхідні для координації і синхронізації практичного досвіду людини.

3. Тільки об'єктивно інтегрована, у практику життєдіяльності людини, у культурне життя, норма набуває культурного змісту. Адже цим вона являє собою «жорсткий стандарт», що диктує вчинки і дії людей.

4. Норми втрачають свій зміст, із втратою їх зв'язку з повсякденним світом людського буття, тобто із здатністю орієнтувати людину в нових умовах.

5. Норми припиняють своє існування разом із світом, в якому вони «працювали» як явища культурного буття.

6. Українська народна нормотворчість XIX ст. в основному була традиційна і спрямована на формування необхідних правил поведінки: взаємну турботу батьків і дітей, повага до старшого, культу матері і батька, шанування, чесність, правдивість, вірність даному слову, ввічливість, не принижуватися, не принижувати людину, виконувати всі десять заповідей Божих.

Традиційний вплив народних норм і моральних цінностей сформували і духовний тип української людини. Моральна норма набуває культурного змісту, якщо вона об'єктивно інтегрована у практику життєдіяльності людини, у культурне життя. Поза цим, вона являє собою «жорсткий стандарт», що диктує вчинки і дії людей. З причин

відсутності культурного змісту моральної норми втрачається зв'язок поколінь, тобто історико-практична сутність народної нормотворчості разом і з розривом зв'язків, необхідних для координації і синхронізації практичного досвіду людини. Повертаючись до минулого, ми повинні користуватися традиційним досвідом.

Література

1. Ле Гофф Жак. С небес на землю. *Сб. Одиссей*, 1991. С. 44.
2. Костомаров Н. Две русские народности. Киев-Харьков, 1991. С. 63.
3. Herdens Werke.-V.5. Bol.-Berlin-Weimar,1969. – P.135.
4. Тайлор З. Б. Первобытная культура. Киев, 1989. С. 278.
5. Рікер П. Етика і мораль навколо політики. Київ, 1995. 335 с.
6. Сучасний словник етики. Житомир, 2014. 416 с.
7. Горбач Н. Культура міжнаціонального спілкування. Львів, 1990. С. 48.
8. Горський В. С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія). Філософські нариси. Київ: Центр практичної філософії, 2001. 235 с.
9. Кучменко Е. М. Духовна спадщина як багатогалузева система історико-культурологічної науки. Ніжин: НДУ імені Миколи Гоголя, 2023. 336 с.
10. Parsons O. The structure of social action. New York, London, 1937. P. 76.
11. Luhmann N. Soziologie der Moracell. Theoretiehn. 1984. P. 53.
12. Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття): нариси. У 2-х кн. Київ: Інститут Історії України НАН України, 2021. Кн.1. 846 с.
13. Сарингулян К. С. Культура и религия деятельности. Ереван: Изд-во АНА АрмССР, 1986. С. 103, 156.
14. Шлимкевич М. Загублена українська людина. Київ, 1992. 158 с.

References

1. Le Hoff Jacques. (1991). *S nebes na zemlyu* [From Heaven to Earth]. *Odissei - Odysseus*, P. 44 [in Russian].
2. Kostomarov, N. (1969). *Dve russkie narodnosti* [Two Russian Nationalities]. Kyiv-Kharkiv. P. 63 [in Russian].
3. Herdens Werke. (1969). V.5. Bol.-Berlin-Weimar, 135 [in German].
4. Tylor, Z.B. (1989). *Pervobitnaya kultura* [Primordial Culture]. Kyiv., P. 278 [in Russian].
5. Ricker, P. (1995). *Etyka i moral navkolo polityky* [Ethics and Morality around Politics]. Kyiv [in Ukrainian].
6. *Suchasnyi slovnyk etyky* [Modern Dictionary of Ethics]. (2014). Zhytomyr [in Ukrainian].
7. Horbach, N. (1990). *Kultura mizhnatsionalnoho spilkuvannia* [The Culture of International Communication]. Lviv, 48 [in Ukrainian].
8. Horskyi, V.S. (2001). *Filosofiiia v ukrainskii kulturi: (metodolohiia ta istoriia). Filosofski narysy* [Philosophy in Ukrainian culture: (methodology and history). Philosophical essay]. Kyiv: Tsentr praktychnoi filosofii Publ. [in Ukrainian].

9. Kuchmenko, E.M. (2023). *Dukhovna spadshchyna yak bahatohaluzeva systema istoriko-kulturolohichnoi nauky* [Spiritual Heritage as a Multi-Disciplinary System of Historical and Cultural Science]. Nizhyn: NDU imeni Mykoly Hoholia Publ. [in Ukrainian].
10. Parsons, O. (1937). *The Structure of Social Action*. New York, London, P. 76 [in English].
11. Luhmann, N. (1984). *Soziologie der Moracell. Theoretische* [in German].
12. Reent, O. (2021). *Sotsialno-ekonomichni ta politychni transformatsii v Ukraini (kinets XVIII – pershi desiatylittia XX stolittia): narysy. U 2-kh kn.* [Socio-Economic and Political Transformations in Ukraine (the End of the 18th - the First Decades of the 20th Century): Essays. In 2 books]. Kyiv: Instytut Istorii Ukrainy NAN Ukrainy Publ. Book 1 [in Ukrainian].
13. Saringulyan, K. S. (1986). *Kultura i religiya deyatelnosti* [Culture and Religion of Activity]. Yerevan: Izd-vo ANA ArmSSR Publ. P. 103, 156 [in Russian].
14. Shlymkevych, M. (1992). *Zahublena ukrainska liudyna* [A Lost Ukrainian Person]. Kyiv [in Ukrainian].

Kuchmenko E. M.

Doctor of historical sciences, professor, professor of the Department of World History and International Relations, Nizhyn Mykola Gogol State University,
kuchmeb@yahoo.com
orcid.org/0000-0003-1311-4181

Davydenko Y. M.

Candidate of historical sciences, associate professor, associate Professor of the Department of World History and International Relations, Nizhyn Mykola Gogol State University
davydenko_yuri@ukr.net
orcid.org/0009-0009-2476-093X

Brovko A. H.

Candidate of historical sciences, associate professor, associate Professor of the Department of World History and International Relations, Nizhyn Mykola Gogol State University
alyona_brovko@meta.ua
orcid.org/0000-0002-8490-7990

From the History of the Formation of the Concept of «Normal Creation» as a Component of the Moral Culture of Ukraine in the 19th Century

From a historical point of view, M. Hrushevskyi, D. Doroshenko, M. Drahomanov, I. Krypyakevich, I. Ohienko, M. Semchyshyn and others addressed the spirituality of Ukrainian national culture in their works. The spiritual culture of Ukraine is considered by them in the all-Slavic and world context.

Regarding the chronological limits specified in the paper, it should be noted that the 19th century marked as the era of the rise and flourishing of literature, fine arts, and music. It was at this time that works appeared that became a precious asset of the spiritual culture of mankind. Analyzing the development of culture during this period, it should first of all be noted that it was influenced by significant worldview and social changes. Worldviews of people of this era were formed under

the direct influence of the principle of historicism, interest in historical sciences in the first half of the 19th century has grown tremendously. Historical societies are being formed in almost all European countries, museums are being founded, historical journals are being published, and national schools of historians are being formed. The school that developed in France during the Restoration (O. Thierry, O. Migne, F. Guizot) was more important among them. Thus, O. Thierry believed that historical science should not be a biography of the government, but a biography of the masses. In the 19th century the process of forming the scientific worldview of European man, which began in previous centuries, is completed.

On the Ukrainian intellectual soil, the romantic idealization of the morality of the past is grafted and grows well in folk folklore culture (T. Shevchenko, P. Kulish, M. Maksymovych, M. Kostomarov, P. Yurkevich, O. Potebnia), who for the first time tried to highlight traits and moral features mentality of the Ukrainian people.

The issues of popular rule-making are inextricably linked with the national characteristics of the moral culture of a nation that preserves itself. The appearance of interest in this issue has been traced in the scientific literature for a long time. It is possible to clearly date the appearance of interest in this issue. It can be seen especially vividly in those searches that have already been formed in literature and philosophy. Philosophical vision of the world was based on rationalized system concepts, loudly announcing itself as the «language of rationality», the feature of which is the vision in the center of existence of «human self».

The paper highlights issues that are specifically related to the formation and formulation of the concept of «norm-making» on the example of the cultural history of Ukraine in the 19th century. Moral culture is analyzed as the real objectivity of human existence, and the historical and practical content of the cultural norm is considered.

Key words: *history, culture, concept of «norm-making», socio-cultural norm, mentality, the mentality of the Ukrainian people, polyphonic, spirituality, moral culture of Ukraine of the 19th century, Ukrainian national norm-making, bandurists, «national thought», national rule-making.*